

PAGSIBOL AT PAG IRAL NG SINENG BAYAN

Kaso ng Pagtatatag ng AsiaVisions
Bilang Politikal na Kolektibong Pampelikula

Rosemarie O. Roque

Mahalaga ang koleksiyon ng mga pelikula ng AsiaVisions Media Foundation noong dekada 1980, kung kailan ito naitatag at nagpalakas bilang isang organisasyong pampelikula na may adbokasiyang politikal. Makikita sa sanaysay ang pinagmulan ng Sineng Bayan—ang kasaysayan ng kolektibong karanasan at kasaysayan ng AsiaVisions bilang politikal na kolektibong pampelikula (KP) na kumakatawan sa nagbabagong kasaysayan ng mamamayan. Ito ay naging batayan ng pagsalungat sa kabalintunaan at panunupil ng diktadurang Marcos at mga kasunod na rehimeng Aquino at rehimeng Ramos.

Ang AsiaVisions, na umiral bilang isang organisasyong di-panggobyerno (non-government organization) simula 1985 hanggang sa pagkalusaw nito sa huling bahagi ng dekada 1990, ang tinukoy ni Rolando Tolentino na “orihinal” na politikal na kolektibong pampelikula na integral na bahagi ng *indie cinema movement* sa bansa at may ugnay sa mga grupong *cause-oriented* o progresibong kilusan ng mamamayan sa bansa.¹

Kaugnay nito, ayon kay Bonifacio Ilagan, may dalawang *pioneer* na video group noong dekada 1980 ang natatag na pangunahing nilayon na “gamitin ang video bilang kasangkapan ng kilusang masa sa noo’y umaarangkadang laban ng taumbayan kontra sa rehimeng Marcos.” Isa ang AsiaVisions, kasama ang Alternative Horizons, sa dalawang grupong tinutukoy.²

Ugat ng Sining na Makamamamayan: Dekada 1970

Tinukoy ni Nicanor Tiongson na mahalagang konteksto ang mga pangyayari bago at matapos ang Sigwa ng Unang Kuwarta (First Quarter Storm) noong 1970 sa pagsulpot at pagyabong ng makabayan at makamasang sining noong dekada 1980, sa pagsisimula at pag-iral ng AsiaVisions at AlterHorizons. Sinasabing nakatanim ang mga organisasyong masa na masiglang itinataguyod ng mga estudyante, manggagawa, at mga propesyonal sa kalunsuran. Nakita ng mga organisasyong masa at indibidwal na mga artista ang pangangailangan na magtayo ng mga grupong kultural, upang mapabilis sa pagmumulat ng mamamayan at pag-organisa ng mga artista sa sining biswal, panitikan, at pagtatanghal.³

Nagsimula sa yugtong ito na bigyang-interpretasyon ang pambansang demokratikong pakikibaka ng mamamayan sa iba’t ibang sining, kung saan malinaw na ang paggawa ng mga likhang-sining ay bahagi ng tungkuling pang-organisasyon at isang pagbabagong-hubog ng sining at buhay. Sa pagpataw ng Batas Militar noong 1972, sinupil ng rehimeng Marcos ang lahat ng kontra dito—mga politiko; mamamahayag sa diyaryo, radyo, at telebisyon; lider at kasapi ng mga organisasyong masa, at mga artistang progresibo.

Tinanggal sa trabaho ng mga pabliser ng *crony newspaper* ang mga editor at kolumnistang lubos na kritikal sa diktadura. Sa mga ginawang pelikula, kung hindi man kumpiskahin tulad ng ginawa sa pelikulang *Sakada* (1976) ni Behn Cervantes ay lubhang isasalang sa sensura upang matiyak na matanggal ang mga imahen ng opresyon. Pinapapatay o ipinakukulong naman ang mga editor o pabliser ng mga palabang pahayagan.⁴

Sa mga kasunod na mga taon, umigting ang kontradiksiyon sa pagitan ng naghahari at kolonyal na kultura, pati ang makamasa at demokratikong kultura ng mga Pilipino. Isang historikal na pangyayari ang pagtatatag ng Free the Artists Movement na pinangunahan ng direktor na si Lino Brocka noong Pebrero 1983 sa isang pagkilos sa Liwasang Bonifacio kasama ang mga artista at manggagawang pampelikula. Kasunod nito ang pagtanto rin ng mga artista sa sining biswal, pampanitikan, at pantanghalan ng parehong kalagayan at adbokasiya kaya’t nabuo ang isang kilusang anti-sensura. Sa paglawak ng kanilang hanay, nabuo ang Concerned Artists of the Philippines (CAP) noong Hulyo 1983.⁵

Matapos ang asasinasyon kay Senador Benigno “Ninoy” Aquino, Jr., dumami ang mga organisasyon ng mamamayan mula sa iba’t ibang sektor at nabuo bilang nagkakaisang hanay laban sa rehimeng Marcos. Lumaganap ang mga demonstrasyon hindi lamang sa Maynila kundi maging sa mga pangunahing lungsod at bayan sa Gitnang Luzon, Visayas, at Mindanao.⁶ Sa panahong ito, lumaganap ang mga pelikulang makatotohanan sa paglalahad ng mga tauhan sa at problema ng lipunang Pilipino. Bilang tugon, itinuon ang sensura ng noo’y Board of Review of Motion Pictures and Television (BRMPT) sa mga pelikulang lantarang politikal na itinuturing nito na “nagpapahina sa paniniwala ng mamamayan sa estado” at “nag-uudyok ng subersiyon o rebelyon laban sa gobyerno.”⁷

AsiaVisions: Paghawan, 1982-1985

Itinatag ang AsiaVisions nina Lito Tiongson, Jose “Jocua” Cuaresma, at Danilo “Danny” Consumido nang huling bahagi ng 1982, na malinaw na gumamit ng dokumentaryo sa kalakhan sa pagsalunga sa organisado at laganap na propaganda ng gobyernong Marcos.⁸ Malaking papel sa pagkakabuo ng AsiaVisions ang pagiging mga kawani ng pamahalaan nilang tatlo, katambal ng kanilang hilig sa potograpiya at/o paggawa ng pelikula at malinaw na paninindigan laban sa diktadurang Marcos.⁹ Nagsama sila bilang kolektibo at ang kani-kanilang ahensiya sa paggawa ng mga produksiyong pampelikula. Ayon kay Cuaresma sa kung ano ang *basis* ng kanilang pagsama-sama: “*Si Marcos!*”¹⁰

Nakita ni L. Tiongson na popular at mas madaling ipalabas ang pelikula, kompara sa teatro na siyang pinanggalingan niya bilang direktor. Ayon kay Mari Luz “Maloy” Quesada-Tiongson, layunin ng panahong iyon na

Opposite page: Video outreach program ng AsiaVisions sa Cabuyao, Laguna noong maagang yugto ng dekada 1990. Lahat ng litrato mula kay Ariel Saturay, maliban sa mababanggit.

gumawa ng mga pelikula para tumulong sa pagpopularisa ng mga isyu at magpalalim ng paliwanag sa mga nangyayari, at magamit ang pelikula bilang “*tool for conscientization and awareness-raising*.” Mahirap humanap ng pondo para sa mga produksiyong panteatro, bukod sa hindi *portable* ang mga ito. May kabuluhan ang mga dulang panteatro sa pagprotesta, at napakamakapangyarihan din ng midyum ng pelikula.¹¹

Sa Tungki ng Ilong ng Kaaway

Si Jose Cuaresma ay empleado ng National Economic and Development Authority (NEDA) at humahawak ng kamera (U-matic) ng ahensiya. Samantala si Danilo Consumido ay namumuno ng *media group* ng National Food Authority (NFA) kung saan siya ay may direktang akses sa mga pasilidad at kagamitang awdyo-biswal ng NFA. “Ini-*smuggle*” nila ang mga trabahong para sa AsiaVisions, tulad ng pagbuo ng *slides*. Nagamit nila ang *lighted tables* ng ahensiya at doon na rin nag-imbak ng *slides*. Sa NFA nila ginawa ang *Wings of Deceit* dahil “walang nakatingin” at “walang nakikialam” kaya nakapagtrabaho sila hanggang dis-oras ng gabi. Noong 1983, sa asasinasyon kay Ninoy Aquino, gumagamit pa rin sila ng *stills* dahil wala pa ring sariling gamit ang grupo. Mayroong Betamax camera ang NFA, liban sa U-matic na hinihiram “nang hindi alam ng opisina” at ginagamit nila sa *coverage*. Samantala, mayroong kamerang Super 8mm at 16mm si Lito Tiongson.

Hinalaw ang pangalan ng AsiaVisions mula sa mga letrang “AV” mula sa “*audio-visual*” at malinaw sa pagpili ng “AsiaVisions” ang nakikita nilang dapat tangang perspektiba sa bisyon para sa Asya–midyang Asyano *contra-posed* sa midyang Kanluranin. Para mabuo ang logo ng AsiaVisions, pinadebuho ni Consumido sa *head artist* ng NFA, kay Bobby Mauricio, ang isang *film reel* na nasa korte ng mga letrang *A* at *V*. Ang esensiya ng AsiaVisions, ani Consumido, ay mga pinagtagpo–tagpong progresibong puwersa na nakahanap ng daluyan ng kanilang pagkamalikhain. Paniniwala niya, isang malaking ironiya ito. Malaking bahagi ng mga nauna nilang likha na tumutuligsa sa diktadurang Marcos ay galing mismo sa gobyerno. Aniya, “Ginamit ko ang opisina *without my bosses knowing, because I am the boss*. Kontrolado ko ‘yung *facilities*.”

Dagdag ni Consumido, nagampanan ng AsiaVisions ang layunin nito–ang tumugon sa pangangailangan ng panahon, kung saan bahagi ng pagtatatag ng AsiaVisions ay galing sa gobyerno. Bukod sa malaking papel na ginampanan ni L. Tiongson, napagsama-sama ang kani-kanilang akses sa mga rekurso ng gobyerno at sa inisyal ay nagamit sa pagbubuo ng kakayanan ng AsiaVisions. Naging pundasyon ito kinalaunan upang makapundar ng sariling gamit.¹²

Inanak ng Krisis, Sama–Samang Pagtugon sa Hamon ng Panahon

Sa panayam kay Reuel Molina Aguila, isa sa mga nakatuwang ng AsiaVisions, ito ay nalikha bilang tugon sa pangangailangan na idokumento ang mga noo’y umiiral na

sitwasyong politikal.¹³ Noong panahon ng pagdodokumento ng Lakbayan, isa si Cuaresma sa nadestino sa South Luzon at siya sa North Luzon.

Produkto nito ang *Lakbayan ’84* (1984), isang dokumentasyon ng Lakad ng Bayan para sa Kalayaan. Ito ay isang mahabang martsa-pagkilos ng mga magsasaka, manggagawa, estudyante, propesyonal, taong-simbahan, mga manggagawang pangkultura na naglakbay ng isang linggo, simula ng Marso 1 hanggang Marso 7, 1984, mula Concepcion, Tarlac hanggang San Pablo, Laguna upang ipakita ang matibay na paninindigan laban sa eleksiyon noong Mayo 14, 1984.¹⁴ Nasa konteksto ang pagboykot ng halalan para sa 183 puwesto sa Batasang Pambasa noong 1984 dahil sa laganap na paniniwala ng oposisyon, na dadayain ni Marcos ang resulta ng halalan.¹⁵ Ayon kay Cuaresma, naging bahagi ng dokumentasyon ng Lakbayan sina Jose “Joey” Clemente, Edwin Valenciano, na kanilang makakasama sa paggawa ng *No Time for Crying* kinalaunan, Freddie Espiritu, at Robert Gruta.¹⁶

Idiniin ni Aguila ang unti-unting pagsibol ng AsiaVisions na kolektibong lumilikha ng pelikula, kailangang malinaw ang *milieu* na kinapalooban ng grupo. Sa ilalim ng diktadurang Marcos, wika niya, na “napaka-*fluid ng movements*” ng mga tao dahil sa pagiging “alanganin” ng sitwasyon, maging sa gawaing kultural. Dagdag niya, posible “kunwari ako nag-shoot, hindi ko ma-claim na akin. Kung ma-*claim* ko na akin, yari ako” [magiging biktima ng panunupil]. Aabot ito sa punto na sa pagtagal ng panahon ay “nawala na” at hindi na matutunton sa orihinal na gumawa ang likha. Hindi na pupuwede. Posibilidad ang ganitong kalagayan dahil sa umiiral na represyon noong panahong iyon. Ayon kay Aguila, “isang *major subject* iyan, *authorship*. At ang *authorship* depende sa panahon. *Whether individual* ka, *whether group* ka, *it is the cause*.” Makikita rin ang usapin ng *fluidity* sa pagpangalan ng AsiaVisions at pagtukoy ng kauna-unahan nitong likhang pelikula at ilang pang mga likhang bahagi ng maagang yugto nito.¹⁷

Unang ipinangalan sa kolektibong pampelikulang ito ang CAVS o Creative Audio-Visual Specialists. AsiaVisions ang tinukoy na may likha ng *Arrogance of Power*, na tinuturing na unang likha ng grupo.¹⁸ Ngunit mapapansin sa transkripsiyon ng dokumentaryo,¹⁹ nakatala na likha ito ng CAVS Production,²⁰ kaya’t masasabing ang CAVS at AsiaVisions ay iisa. Kung pagbabatayan ang *IBON Video Catalog 2003*, nakatala ang *Wings of Deceit* bilang produksiyon ng CAVS na likha noong 1982.²¹ Masasabing mas nauna ang nasabing dokumentaryo sa *Arrogance of Power* na nagawa noong 1983. At dahil sa pagtukoy na 1984 nagawa ang *Tbil and Turmoil*, masasabing umiral ang pangalan na CAVS mula 1982 hanggang 1984.

Maipupuwesto ang lahat ng ganitong pagsisikap na itayo ang isang pampelikulang organisasyon tulad ng AsiaVision sa konteksto ng panahong inusbungan nito. Batay sa panayam kay Nicanor Tiongson, mahalaga ang AsiaVisions

para sa panahong ito ng pag-iral ng Batas Militar. Ayon sa kaniya, ang AsiaVisions ang unang gumamit ng pelikula para idokumento ang pakikibaka laban sa diktadura kung saan lahat, maliban sa nasabing grupo, ay masasabing “nanahimik” pa.²²

Matuturing progresibo sa yugtong ito ang isa pang NGO na Communication Foundation Asia (CFA) sa pamumuno ni Father Cornelio Lagerwey dahil sa mga paglalabas/pagporpodyus nito ng mga progresibong akdang video/pelikula noong Batas Militar,²³ ngunit higit na malinaw ang politika ng AsiaVisions. Ganito ang pagtingin ni N. Tiongson dahil malinaw ang direktang ugnay ng AsiaVisions sa kilusang masa.²⁴ Pinagtibay rin ni N. Tiongson ang pahayag ni Aguila tungkol sa kolektibong pag-aakda. Ayon sa kaniya, sa antas ng mga kolektibo pinag-uusapan ang lahat–sa pagpaplano pa lamang marami nang input hanggang sa paggawa ng iskrip tungo sa pag-eedit. Kaya’t “mahirap” diumano “mag-angkin” ng *authorship*. Malinaw na panawagan noon ay “pagiging kolektibo kaysa indibidwalista.”²⁵

Bahagi ang AsiaVisions ng mas malawak na protesta laban sa diktadura. Dudulo ito, ayon naman kay Bonifacio Ilagan, sa malinaw na naging impetus ng pagkakatatag ng AsiaVisions: “maa-*account* ko iyan sa *movement*. *There is a bigger...movement* na kinapalooban ang...*efforts* na ito. At dahil ang layunin ng *filmmaking* ng mga grupong mga ito ay *more than social commentary, as a matter of fact, iyong part and parcel ng arousing, organizing, and mobilizing*.”²⁶

Sa pagiging apprentice nakita ni L. Tiongson ang eksploytasyon sa artista dahil kailangang kumita ang pelikula. Ang mga ganitong pangyayari ay bumangga sa mga pinahahalagahan ni L. Tiongson at nagpasya siyang hindi niya gusto ang ganoong mga pelikula. Sinubukang niyang gumawa ng sariling pelikula, na naging *Hubad na Gubat*.

Papel ng Indibidwal at Bisa ng Kolektibo

Si L. Tiongson ay unang naging manunulat at kinalaunan naging direktor ng mga dulang panteatro sa ilalim ng Philippine Educational Theatre Association (PETA) noong dekada 1970. Nagkataon, nakaramdam na si L. Tiongson ng pagnanais na lumipat mula pagdederehe sa teatro patungong paggawa ng pelikula. Sa katunayan, naging *apprentice* ng direktor na si Lino Brocka si L. Tiongson. Ayon kay Quesada-Tiongson, *mentor* na ni L. Tiongson si Brocka sa PETA sa pagsusulat. Nang naging aktibo na rin si Brocka sa pelikula, nadala rin si L. Tiongson sa pelikula. Sa simula, binoluntaryo

niya ang kaniyang sarili bilang *apprentice* dahil gusto niyang matuto sa pagdederehe sa pelikula. Hanggang kinalaunan ay kinuha na si L. Tiongson bilang katuwang na direktor ni Brocka. Isa iyon sa *nodal point* sa tatahaking landas ni L. Tiongson sa paggawa ng pelikula. Sa gunita ni Quesada-Tiongson, taong 1980 o 1981, iniwan ni L. Tiongson ang kaniyang trabaho upang magpokus sa pelikula.²⁷

Sa pagiging *apprentice* nakita ni L. Tiongson ang eksploytasyon sa artista dahil kailangang kumita ang pelikula. Ang mga ganitong pangyayari ay bumangga sa mga pinahahalagahan ni L. Tiongson at nagpasya siyang hindi niya gusto ang ganoong mga pelikula. Sinubukang niyang gumawa ng sariling pelikula, na naging *Hubad na Gubat*. Ayon kay Quesada-Tiongson, isang ironiya ang nangyari. Sa paggawa ni L. Tiongson ng kauna-unahan niyang pelikula bilang direktor, naranasan muli niya ang mga bagay na kinaayawan niya. Matapos gawin ang *Hubad na Gubat*, napagtanto ni L. Tiongson na kahit kilala niya ang prodyuser, na may pag-iisip na progresibo, mag-iisip pa rin ang prodyuser na kumita.²⁸

Sa pagpasok sa pelikulang komersiyal, nakapagpundar ng sariling mga gamit siya paggawa ng pelikula na namaksimisa niya/nila sa paggawa ng mga likhang makikilala bilang gawa ng AsiaVisions. Mula sa mga kinita at ipon niya, nakabili siya ng lahat ng mga kamerang 16mm at 8mm kasama ang de-manong *editing machine*. Nagugunita ni Quesada-Tiongson nang gawin ang *Arrogance of Power* noong 1983 na papatindi ang mga paglabag sa karapatang pantao at nakikita niyang *stimulus* ng pagkakabuo nina L. Tiongson at mga kasamahan ng AsiaVisions. Kabahagi ng paggawa ng *Arrogance of Power*, sa dokumentasyon at pagbibigay ng istatistiks ang Task Force Detainees of the Philippines (TFDP). Ayon kay Maloy Tiongson, ginawa ni Lito Tiongson ang lahat para sa dokumentaryo. Sa 8mm ginawa ang pelikula at sa alala niya: “Tinitiyaga niya iyon..., tuwing gabi nakikita ko siya..... Mayroon din akong NGO nung *time* na iyon, so nakikita ko siya talaga na nilalamay niya iyon.... Walang ginamit na *studio in other words. It was really homemade*, kaya nakakatuwa...”²⁹

Sa alaala ni Cuaresma, marami silang nakuhang materyal nang dinokumento nila ang araw ng libing ng pinaslang na Sen. Benigno Aquino, na makikita sa dulo ng *Arrogance of Power*. Panahon ito na nagtetreyning din sila sa Mowelfund kaya marami silang magkakagrupo noon. Ito ang mga panahong marami ang mga nangyayaring kailangang maidokumento, kaya’t kuha lamang sila nang kuha ng materyal.³⁰ Naalala ni Quesada-Tiongson na ginawa ni L. Tiongson sa *basement* ng kanilang bahay ang *Arrogance of Power*.³¹

Bilang bahagi ng UP Repertory Company, nasa pagtitipon si Quesada-Tiongson upang magtanghal sa okasyon ng iskrining ng *Arrogance of Power* noong Disyembre 1983, sa okasyon ng Pandaigdigang Araw ng Karapatang Pantao. Sa kaniyang alaala, hindi bababa sa 300 katao ang naroon. Dahil pelikula, “iba” ang *impact* kompara sa isang

dula. Matindi ang naging epekto ng dokumentasyon sa mga manonood. Bilang naging kabahagi ng produksiyon ng *Arrogance of Power*, “nakapangingilabot” ang pagkakataong iyon para kay Maloy Tiongson, na makita ang imahen na malaking nakaprodyek sa harap ng maraming tao, katambal ng mga panayam at pagtatanghal.³²

Ang okasyong ito, ang naging inspirasyon sa AsiaVisions na tama ang ginagawa nila, lalo sa panahong matindi ang sensura. Dito nagsimulang nasukat ang bisa ng *Arrogance of Power* at iba pang obra ng AsiaVisions. Si Consumido ay miyembro rin ng Galian sa Arte at Tula (GAT). Hilig niya ang *still photography*, kung saan nagsimula ang grupo. Isang salik ang dami ng *subject matter*, na sa panahon na iyon ay “naggigirian na”–Pauwi pa lamang sa bansa si Ninoy Aquino, kaya’t hitik ang sitwasyong politikal noon na “nangangailangan” ng dokumentasyon. Iisang interes nila ang *stills*, na kinalauna’y hahantong sa paggamit ng Super 8.³³

Bago sa pagkakatatag ng AsiaVisions, si Cuaresma ay isang aktibong kasapi ng Kaisahan–isang grupo ng mga artista sa sining biswal at tagapagbandila ng *social realism*.³⁴ Nag-aral ng paggawa ng pelikula si Cuaresma at naging *workshop scholar* ng 1st Manila Short Film Festival (Cinema-as-Art Workshop) na inisponsoran ng University of the Philippines (UP) Film Center at UP President’s Council on the Arts noong 1981 sa pangangasiwa ni Nick Deocampo. Dito nagawa ang *Mahanito* na naging isa sa kalahok sa kauna-unahang Experimental Cinema of the Philippines Annual Short Film Festival noong Nobyembre 1982.35

Isang matingkad na karanasan ni Cuaresma sa kolektibong paggawa ng pelikula ay ang paglikha ng *Sabangan* matapos niyang mag-aral sa Mowelfund sa pamumuno ni Surf Reyes. Sa panayam kay Reyes, sa unang *batch* ng kanilang *workshop* kasama si Cuaresma.³⁶ Kasama rin si Joseph Fortin na naging bahagi ng AsiaVisions kinalaunan. Natapos ang dokumentaryong *Sabangan* at naging *finalist* sa ikalawang ECP Film Festival noong Nobyembre 1983 kung saan nakatanggap ito ng ikalawang gantimpala.³⁷

Kasama ni Cuaresma si Bernadette “Bedette” Libres, noo’y bahagi ng Episcopal Commission on Tribal Filipinos (ECTF)³⁸ ng Catholic Bishops Conference of the Philippines (CBCP), at kinalauna’y naging haligi ng Kodao Productions, isang politikal na kolektibong pampelikula sa kasalukuyan. Sa kolaborasyong ito, magkakasama sina Libres, Cuaresma, at Espiritu na nagsulta ng iskrip; mananaliksik at tagarekord ng tunog si Gruta, nag-edit si Lito Fischer. Malinaw kina Cuaresma na isang “counter-propaganda” ang *Sabangan*. Isang tampok na bahagi sa dokumentaryong ito ang lumitaw na sementeryo mula sa natuyong dam na nagpapahiwatig ng kung ano ang hatid ng proyekto sa mga mamamayang apektado.³⁹

Sa *Sabangan*, inihapag ang usapin ng “development for whom.” Ipinapanood ito sa lahat ng opisyaleng ng NEDA, kasama na rito si Ramon “Eki” Cardenas. Nakaabot din ang

dokumentaryong ito sa Civil Service Commission (CSC).⁴⁰ Layunin nila ay magkaroon ng alternatibong midya, kaya’t gumamit sila ng Super 8 at Betamax. Malinaw na binabangga ng *Sabangan* ang konsepto ng kaunlaran ng diktadurang Marcos. Sa panayam kay Libres, tinampok sa dokumentaryo ang Kaliwa-Kanan Dam,⁴¹ bahagi ng proyekto ni Gng. Imelda Marcos na layon na pagkunan ng suplay ng tubig para sa Metro Manila. Sabangan ang pangalan ng ilog na pagtatayuan ng dam sa Tanay sa Rizal at lubos na maaapektuhan ang mga Remontado sa nasabing proyekto.

Bahaging pinondohan ng World Bank at Asian Development Bank ang isang proyektong *hydroelectric* na itatayo 25 kilometro mula Maynila hanggang Luzon. Itong nasabing proyektong Kaliwa-Kanan Dam ay makakaapekto sa 29,000 hanggang 50,000 ektaryang lupain na tinitirhan ng mga Dumagat-Remontado, kasama na rin ang mga iba pang naninirahan sa lugar.⁴² Ayon kay Libres, malinaw na anti-Marcos ang dokumentaryo na paraang “hindi head-on” ngunit naipakita nito sa paraang biswal ang mensahe.⁴³

Makabuluhan at matimbang ang karanasan nina L. Tiongson sa paggawa ng dokumentaryong *Signos* noong 1984. Hindi napabilang sa filmograpiya ng AsiaVisions kundi isang nakalista bilang produksiyon noong 1983 ng SineMalaya.⁴⁴ Nasa sama-samang direksiyon ito nina Mike de Leon, Lito Tiongson, Jose Cuaresma, Ricky Lee, Pete Lacaba, Sylvia Mayuga, Ding Achacoso, at Jovita Zarate. Sa panayam kay Nick Deocampo, patunay lamang ang *Signos* na sa panahong ito, may pangalan at paggalang nang inuukol sa AsiaVisions. Para kay Deocampo, kolektibong likha ang *Signos*. “*It is a collective work. In other words, may equal respect* sa bawat isa. Mike de Leon na iyan pero *he needed a team* at wala namang *team* na kolektibo *to make such a daring kind of film* [kundi AsiaVisions].”⁴⁵

Paliwanag naman ni Bonifacio Ilagan, isa sa magiging haligi ng AsiaVisions sa dekada 1990, may panahon sa proseso ng paggawa ng mga artista at mga manggagawang pangkultura ang hindi nagbibigay ng indibidwal na pagkilala (*credits*). Ayon sa kaniya, noong dekada 1970 na wala pang video, buhay na buhay ang kolektibong paggawa sa mga *artistic work*. May malinaw na ugat ito sa diwa ng kolektibismo. Ayon kay Ilagan, ang pagkilala sa organisasyon ay isang mulat na hakbang. Kinalaunan na lamang pumasok ang pagbabanggit sa partikular na manunulat o direktor.⁴⁶

Dokumentaryo ang pangunahing anyo ng likhang-pelikula ng mga kolektibong tulad ng AsiaVisions sa kalakhan ng pag-iral nito, maging AlterHorizons at iba pang mga alternatibong politikal na *filmmaker* noong rehimeng Marcos. Ang laganap na paglabag sa karapatang pantao, na pinalala ng Batas Militar, ay hindi nauulat ng *crony press* at nasuhayan pa ng tila-namuong kawalan ng pakialam at kamulatan ng maraming mamamayan sa mga isyung ito. Nagsilbing ang mga tagapaglikha ng dokumentaryo bilang mga saksi sa kawalan ng katarungan sa lipunan (*documentary realism*).⁴⁷

Mga staff ng AsiaVisions sa pangunguna ni Lito Tiongson (kaliwa sa harap) sa Baguio noong maagang bahagi ng dekada 1990. Nasa litrato sina Marlene Francia (kanan sa harap), Johnny Chua (sa likod ni Tiongson), Gil Magalong (katibi ni Chua), at Norman Mendoza (kaliwa pinakalikod).

Pagpupulong ng AsiaVisions (maagang bahagi ng dekada 1990): Mula sa kaliwa: Ishmael Bernal, Lito Tiongson, Danilo Consumido, Renato Constantino, Jr., Odette Alcantara, Bienvenido Lumbea (dulong kanan, nakatalikod), Jose Lacaba (nakatalikod), at Marlene Francia (nakatalikod).

AsiaVisions: Pormalidad at Higit na Pagtatag, 1985-1991

Si L. Tiongson ang tumayong *executive director* at *board secretary* nang nagparehistro ang grupo sa Securities and Exchange Commission noong 1985. Kasama niya sa nailistang miyembro ng *board of directors* ng AsiaVisions sina Lino Brocka, Jose Lacaba, Romeo Royandoyan, Lutgardo Labad, at Danilo Consumido.⁴⁸ Isa sa naging *staff* si Gil Magalong, na naging *soundman* at kinalaunan ay humawak ng kamera bilang *assistant*.⁴⁹ Susing personalidad din si Marlene Francia, isa sa matagal nang *staff*, para paghalawan ng mga karanasan saklaw ang mga panahon ng higit na pagtatag hanggang sa ng paghina nito. Siya ay naging bahagi ng AsiaVisions noong ika-2 ng Mayo 1988 hanggang ika-31 ng Hulyo 1997.⁵⁰

Sa panayam kay M. Francia, “may mga *defined* roles na ang bawat miyembro ng AsiaVisions *along natural capabilities / existing skillset*.” Sa pagbuo ng produksiyon, kung orihinal na idea ng AsiaVisions ang nabubuo, ang mga pinagmumulan ng inspirasyon karaniwan ay *current events* at mga *feature story* sa diyaryo. May mga samut-saring *raw footage* at iisipin na lamang nila kung paano ang mga ito magiging isang epektibong video-dokumentaryo.⁵¹ Dagdag ni Romulo “Noy” Regalado, nakabatay ang mga proyekto ng AsiaVisions sa mga isyung panlipunan ng panahon na napagkasunduan ng samahan na dapat gawan ng dokumentasyon. Nakikipag-ugnayan din sila sa mga NGO na nagnanais na idokumento ang kanilang mga isyu.⁵²

Noong 1988, naabutan ni M. Francia na masasabing kompleto sa gamit ang AsiaVisions.⁵³ Ayon kay Regalado, noong 1986, nakakuha sila ng malaking funding para sa U-matic (kamera at kagamitan sa editing), na abanteng teknolohiya noon.⁵⁴ Nabanggit ito nina Danny Consumido at Ariel Saturay na nakuha ng AsiaVisions ang *funding* sa Danish Christian Aid.⁵⁵ Sa usapin ng kolektibong pag-iral,

ayon kay M. Francia, dahil binuo ang AsiaVisions ng mga grupo ng mga filmmaker-artista-aktibista sa pangangailangan na idokumento ang umuusbong na popular na kilusang masa na hindi naibabalita ng isang press na kontrolado ni Marcos. Ito ang naging *raison d’etre* ng AsiaVisions. Ayon sa kaniya, “dahil nga demokrasya ang isang pinaninindigan ng AsiaVisions, mas maganda kung *participatory* ang *style* nito sa *filmmaking*.”⁵⁶

Ang pinakamakabuluhang bagay sa pananaw ni M. Francia ay ito: “Dahil bahagi ang AsiaVisions sa malawak na kilusan ng pagbabago, may natural na ugnayan ito sa ibang sektor ng lipunan. Masigla rin ang relasyon ng AsiaVisions sa iba pang mga filmmaker ng kanilang panahon.”⁵⁷ Ayon kay Ariel Saturay, may mga talakayan at pagbabahagian sila ng mga idea, kasama na ang bigayan ng kopya ng mga pelikula sa mga kasapi ng Alternative Horizons, gaya nina Bobby Roldan, Cuaresma, at filmmaker na si Ditsi Carolino. May *mini-library* sa opisina ng AsiaVisions ang pinuno ni L. Tiongson ng mga babasahin tungkol sa pelikula at mass media. Inieengganyo ni Tiongson silang magbasa upang lumawak ang kaalaman sa paggawa ng pelikula. May mga na internal na treyning din.⁵⁸

Ayon kay Saturay, mayroon silang Mobile Cinema–ang *video outreach program* na layunin ay paglunsad ng mga iskrining sa komunidad, na tinawag nilang Sineng Bayan. Isa sa naalala ni Saturay na pinagdausan ng Mobile Cinema ay ang mga komunidad sa Novaliches. Ayon kina Saturay at Francia, nang pumutok ang Pinatubo noon 1991, naglunsad sila ng Mobile Cinema sa komunidad ng mga Aeta sa Zambales. Karaniwang nasa 50-200 katao ang *audience*; nasa 100 katao ang *average*. Nakapaglunsad rin ng mga iskrining sa mga komunidad ng UP Diliman.⁵⁹

Mga kuha mula sa *Mendiola Massacre* (AsiaVisions, 1987). May permiso ng IBON Foundation.

Nagsilbing Mobile Cinema ang isang Toyota Town Ace na *surplus* galing sa Japan. Sa loob ng van, naroon ang dalawang malalaking *hi-fi speaker*. Mayroon ding Dolby at Sansui *amplifier*, mabibigat, malalaki at mga *second-hand* na gamit din, bukod sa isang Sharp *glass projector*. Nailulunan din sa van ang *customized* na *screen*, bukod sa mga kinakailangang mga kable. Sa simula, inaakyat-baba nila ang lahat mula at pabalik sa ikatlong palapag ng *building* ng PSSC sa opisina ng AsiaVisions. Dahil sa kabigatan, kinalaunan nag-*devise* sila ng isang *warehouse* sa Lungsod Quezon. Ayon kay Saturay, nakaapekto ang kabigatan ng mga gamit sa posible nilang abuting mga lugar na mapagdarausan ng pagpapalabas.⁶⁰

Tuwing may iskrining, kailangan nilang magdala ng VHS o Betamax para sa *playback*. Hangga’t maaari, hindi U-matic ang dala dahil mabigat ang mga *playback equipment* nito. Isang taon, tantiya ni Saturay, nakapaglunsad sila ng anim na iskrining gamit ang Mobile Cinema. Mayroon silang mga pagpapalabas na magdadala ng TV at *sound system* kapag hindi kaya ng mas malakihang *set-up*. Ayon kay Saturay, naabutan niya na sinisimulan pa ang pagbili at pag-*assemble* ng Mobile Cinema, noong 1988 hanggang 1989.⁶¹

Hindi lamang mga likha ng AsiaVisions ang ipinapalabas sa Mobile Cinema. Karaniwan din ang mga palabas tungkol sa kababaihan at komunidad. Mayroon silang naipapalabas tungkol sa paggunita sa Pag-aalsang EDSA at tulad ng *Bicycle Thieves* (1948) na isang pelikulang Italian *neorealist*.⁶²

Sa usaping distribusyon at eksibisyon, naipapalaganap ang mga likha ng nasabing grupo sa pamamagitan ng Mobile Cinema, mga internasyonal at lokal na *film festival*, kasama ang pagpapakopya ng kanilang koleksiyon. Karaniwang nakakatanggap sila ng mga kahilingan mula sa mga institusyon gaya ng *church groups* at mga eskuwelahan-akademya. Ayon kay Saturay, iba-iba ang mga humihiling: mayroong nagpapakopya mula sa isang institusyon sa Hawaii; sa UP; mga rehiyon o probinsiya, tulad ng mga library at unibersidad. Dahil dito, hindi nakapagtataka kung mahahanap sa mga library sa ibang bahagi ng bansa ang ilang kopya ng kanilang likha.⁶³

Maasahan ang mga *walk-in* sa kanilang opisina na napapakopya ng mga gawa ng AsiaVisions para sa *finance*

generation. Nagsilbing “bread and butter” ito ng opisina dahil may bayad sa bawat kopya ng VHS o Betamax tape. Nagsimula sa 75 pesos kada kopya. Sa paglipas ng panahon, umabot na ito sa 200-300 pesos. Ito ay depende sa kopya—mas mahal kung galing sa U-matic ang orihinal na kopya at mahal din kung VHS ang kopya kompara sa Betamax. Kung titingnan sa talaan ng likhang pelikula ng yugtong ito, aabot sa halos dalawampu (batay sa inisyal na *filmography* na natipon), makikita ang pagsisikhay ng kolektibong pampelikula na gumampan hindi lamang ng gawaing pandokumentasyon, kundi mag-ambag ng likhang-sining sa pangunahin ng mga pelikulang dokumentaryo at maging mapanlikha sa patuloy na pagtugon.⁶⁴

Malinaw sa mga akda ng AsiaVisions sa yugtong ito ang pagsisikap na matugunan ng kolektibong pampelikula ang mga maiinit na isyung panlipunan at masalamin ang kalagayan ng mga mamamayan. Mula sa mga isyu ng magsasaka (*Harvest of Discontent*, 1985; *Mendiola Massacre* 1987; *Tunay na Repormang Agraryo*, 1988; *Negros: A Social Volcano*, ginawa para sa North-South Films, 1988; *Isang Munting Lupa*, 1989); kalagayan ng mga manggagawa at migranteng Pilipino (*Migrante*, 1987); isyu ng mga bilanggong politikal at paglabag sa karapatang pantao (*Beyond the Walls of Prison*, 1987; *Lean*, 1988; *Bakwet*, ginawa para sa Multi-Monde, 1989; *Fragments*, 1991); usaping pangkapayapaan at katarungang panlipunan (*Peace Caravan*, 1989; *Children of War*, *Children of Hope*, 1989; *International Women’s Tribunal*, 1989); hanggang kalagayan ng mga maralitang tagalungsod (*Kalbaryo ng Maralitang Tagalungsod*, 1991),⁶⁵ makikita ang dedikasyon ng AsiaVisions na maging katuwang ng mamamayan sa pagtindig para sa kanilang interes at karapatan.

Dokumentaryo man ang nananatiling pangunahing anyo, makikita rin ang pagsulong sa ibang anyo tulad ng mga pelikula nitong *Isang Munting Lupa* (1989), isang *short narrative*, at *Fragments* (1991), isang *short visual poetry*, sa pagtatangka at pagsisikap na maging mapanlikha sa proseso ng pagtatala ng karanasan at kasaysayan ng mamamayang Pilipino.

Mga Hamon sa Organisasyon 1991-1998

Sa pananaw nina Reuel Aguila at Ariel Saturay,⁶⁶ isa sa naging dahilan kung bakit maraming bilang ng mga *funding agency* na noo’y aktibo sa pasuporta sa mga organisasyon sa bansa ang nabawas simula ng nawala sa kapangyarihan ang diktadurang Marcos. Usapin din ang paglobo ng bilang ng mga NGO na naghahanap ng mga pondo at grant matapos ang Pag-aalsang EDSA. Humarap ang AsiaVisions sa hamon ng pagiging *self-reliant*, ayon kay Saturay.⁶⁷ Ganito man ang eksternal na kalagayan, may mga internal na salik sa loob bilang organisasyon na mas naging mapagpasya sa pagharap sa mga eksternal na hamon, gaya ng pag-alis ng mga *staff*, at natira ang iskeletal na puwersa. Dagdag ang pangkalahatang kalagayan at pangyayari noong unang bahagi ng dekada 1990 kaugnay ng kilusang masa na may mga epekto, direkta man o hindi, sa naging ugnayan ng kilusan at mga tagapagtangkilik at kaadbokasiya nito.

Ayon kay Ron Magbuhos Papag, isang dahilan ng pag-alis ay ang pagsulpot ng pagkakaiba sa pagsusuri sa lipunan at direksiyong nais tahakin ng AsiaVisions. Nilinaw niya na may positibo pa rin itong epekto. “Nabawasan man sa numero, naging malinaw ang oryentasyon ng AsiaVisions at marubdob ang layuning higit na makapaglingkod sa sambayanang pinagkaitan ng boses sa lipunan ng *mainstream media*—ang mga magsasaka, manggagawa, at iba pang aping sektor sa lipunan.”⁶⁸

Umigting ang hamon sa organisasyon lalo noong kalagitnaan ng dekada 1990. Sa kasamaang-palad, naging usapin rin ang nararanasang problema sa pondo ng organisasyon. Sa panayam kay Rom Dongeto, *executive*

director ng AsiaVisions (1995-1998), sinasabing kakapusan sa pumapasok na pondo ay nagresulta ng kakulangan sa teknikal na kagamitan ng grupo. Nauwi ang usaping ito sa *sustainability* ng organisasyon.⁶⁹ Isang pag-angkop ng organisasyon ay ang pagpalit sa dating “sahod” tungo sa *allowance system*. Paliwana g ni Papag, dumating sa punto na umuunlad na ang teknolohiya at iyong ginagamit ng Asia Visions sa panahong iyon (na U-matic) ay naluluma at unti-unting pine-*phase out*. Ayon sa kaniya: “Ang problema, *during that time* napakamahal pa nung *digital technology, particularly* sa *filmmaking*. At dahil nga ang AsiaVisions ay hindi naman mayaman na institusyon at ahensya, at pangunahin nga ay serbisyo, nagkaroon ng problema sa *finances* dahil hindi na makapag-*upgrade* ng mga naluluma at nagiging *obsolete* na gamit.”⁷⁰

Bilang isang politikal na kolektibong pampelikula, hindi umiiral ang AsiaVisions para sa tubo at walang komersiyal na interes, sinasabi ni Francia. Paliwanag niya, “May kakayahan talaga si Lito Tiongson na mangalap ng pondo sa pamamagitan ng pagsulat ng *film and project proposals*. Nakakuha ng pondo ang AsiaVisions noon para sa Video Outreach Programme (nakabili ng *film projector*, screen atbp.), *Edukasyon* video, *Migrante*, *Juan Migrante sa Europa* (na hindi na natapos), *Isang Munting Lupa* na nagamit din para sa *operations* ng AsiaVisions. Kapag nawala na ang ganong masigasig at sistematikong pangangalap ng pondo, parang nagiging *hand-to-mouth* ang existence ng isang organisasyon.”⁷¹

Sa isang banda, ito rin ang nakita niyang dahilan kung bakit tumanggap na rin ng *“non-political, quasi-commercial” projects* ang AsiaVisions tulad ng proyekto para sa Bases Conversion Development Authority, UP, at iba pa, “Bagama’t hindi rin naman kalakihan talaga ang mga budget nito,” ayon kay M. Francia.⁷²

Kung tutuusin, ayon kay Rom Dongeto, isang *advantage* ng Asia Visions kahit *allowance system* na ang nangyari, ay may regularidad pa itong natatanggap. Ikalawa, at mas mahalaga, pinapanatili nila ang praktika ng pagiging kolektibo. Sa kanilang malayang partisipasyon sa mga proyekto, tinuturing niyang mas konsultatibo ito at hindi *“production set-up na direktor ang may call labat”* ang umiiral sa kanila.⁷³ Sa usapin ng *sustainability*, nagpatuloy ang AsiaVisions na gampanan ang tungkuling gumawa ng mga pelikulang magsisilbing epektibong kasangkapan ng mamamayan para sa edukasyong masa at lubusang magamit ang anyong awdyo-biswal sa pagsulong ng pakikibaka ng mamamayan laban sa panunupil at pang-aapi.

Makikita sa kanilang mga likha sa yugtong ito ang patuloy na pagsisikap na makatugon bilang kolektibong pampelikula sa mga isyu at usapin ng mamamayan. Ilan sa natugunan ng AsiaVisions ang isyu ng sektor ng edukasyon (*Edukasyon*, 1993), ng sektor ng katutubo (*Tawagin mo Kaming Kabudagan*, 1993; *Lumad: Ipagtanggol ang Lupang Ninuno*, 1994); at ng sektor ng kababaihan (*Images of Filipina in Struggle*, 1995; *Women at Work, Women at Risk*, 1996; *Kababaihan at Globalisasyon/Women and Globalization*, 1997); maging mga usaping pangkalikasan (*A Miner’s Lament*, 1997) at pang-ekonomiya (*Junk APEC!*, 1997).⁷⁴

Ayon kay Papag, humantong kinalaunan ang problemang organisasyonal at pinansiyal sa kanilang pagpapasya na ibigay bilang donasyon ang lahat ng mga gumaganang gamit at *video archives* ng AsiaVisions sa IBON Foundation noong 1998. Ang IBON bilang isa sa mga institusyong nasa *network* ng AsiaVisions at may kaugnayan sa kilusang masa ang “may kakayanan na *i-house* ‘yung *archives*, mayaman na *archives*, at may kakayanan na kahit papano ay *i-maintain* ‘yung mga naluluma na *equipment, particularly* U-matic, Hi8.”⁷⁵

Tangkang Pagsalo ng IBON Foundation at Tuluyang Pagkawala, 1998-1999

Sa panahon na sinalo ng IBON Foundation ang AsiaVisions, *deputy executive director* ng institusyon si Rosario Bella “RosB” Guzman, na nangasiwa sa pag-aayos ng ugnayang IBON at AsiaVisions. Si Amy Padilla, isang *staff* galing sa IBON, ay *executive director* ng AsiaVisions. Kinalaunan si Gilbert Sape para sa IBON ang sumalo ng mga gawain, at si Guzman ang *executive director* ng IBON. Tinawag ang pinamunuan ni Sape na Special Projects na pangunahing responsable sa paglabas ng mga video sa tambalan ng IBON at AsiaVisions. Sumunod na nangasiwa si Rimando “Mandy” Felicia, at tinawag ang dating Special

Projects na Audio Visual Department.⁷⁶

Masasabi na kung titingnan ang puwesto ng IBON Foundation sa ganitong pangyayari, napakahalaga at susi ang papel nito sa pagsisikap na patuloy na pairalin ang esensiya ng uri ng paggawa ng pelikula ng AsiaVisions sa panahong hindi ito nakakayanan ng dating kolektibong nanguna sa ganitong adhikain. Kasama ng pagkilala sa malaking kahalagahang mapanatili ang arkibong awdyo-biswal ng AsiaVisions ay ang mismong kahalagahan ng papel ng IBON kaugnay nito. Ayon kay Guzman, “Nasa *crossroad* o *junction* ang IBON kung saan, sa isang banda, may isang institusyong pabagsak na may mga kasaping propesyonal at maalam sa *video production*, kasama ang mga gamit, mga rekursong sa panahong iyon ay wala pa ang IBON. Sa kabilang banda, may pangkalahatang pagsulong sa pagsulpot ng *digital video production* na kinalaunan ang mismong institusyon (IBON) ay nasa posisyon rin na nakapagpundar ng sariling mga kagamitan, aktuwal na nakagawa ng mga *video production*, at naghain ng mga serbisyo sa iba kaugnay ng *video production* (pagpapahiram ng mga gamit pamproduksiyon, atbp.)”⁷⁷

Ayon kay Amy Padilla, siya ang tumayong *officer-in-charge* at *executive director* ng AsiaVisions noong nasa pangangalaga ito ng IBON Foundation noong 1998. Si Padilla ay isang mananaliksik-manunulat sa IBON bago ang naatang na responsibilidad para sa AsiaVisions.⁷⁸ Maliit lang ang ang kanilang *crew* noon. Para sa kanilang mga proyekto, nagkakaroon sila ng pulong kung saan tinatalakay ang tema at layunin nito. Mula rito, nagtutukoy sila ng tatayong *scriptwriter*, direktor, *camera person*, at *executive producer*. Ang iba pang bahagi ng produksiyon (gaya ng pag-arkila ng *lighting equipment*) ay nilalapit nila sa ibang kakilala sa propesyon na hindi masyadong mataas maningil ngunit maayos ang trabaho. Nagkakaroon sila ng talakayan sa pagbubuo ng iskrip. Ayon kay Papag, bilang isa sa dalawang *staff* ng AsiaVisions na nanatili hanggang sa panahon ng *receivership*, hindi nag-iba ang kalakaran at moda ng kanilang produksiyon sa panahon na nasa pangangalaga ang AsiaVisions ng IBON.⁷⁹

Sa panahong naging bahagi siya sa mga proyektong audio-biswal para sa IBON, hindi naging *full-blown* ang *publicity work* noon sa pangunahin dahil may *target audience* ang mga proyekto na mga paaralan. Limitado sa *non-theatrical releases* ang kanilang likha dahil ang mismong proyekto ay *udience*. Masasabi mang humina, malinaw na nananatili ang oryentasyon ng AsiaVisions hanggang sa mga huling panahon nito na “makapaglingkod sa kampanyang masa sa anyong audio-biswal.” Malinaw ito, ani Padilla, “(m)as pinatitingkad na isang komitment at hindi simpleng trabaho ang pananatili sa grupo at ang paggampan ng gawain sa bawat proyekto. Lahat kami sa grupo ay aktibista. Ang mga adhikain at oryentasyon namin ang gabay sa lahat ng aspekto ng gawain.”⁸⁰ Sa ilang pagkakataon, sinikap ng IBON na buhayin ang AsiaVisions. Makikita sa talaan ng mga likhang pelikula na ikinakabit sa pangalan ng AsiaVisions ngunit sa katunaya’y

Kuha mula sa *Mendiola Massacre*.

likha na ng IBON Videos. Kasama nito ang *Daluyong* (2001), *Kwadradong Daigdig* (2001); *Misedukasyon* (2001); at *Lupa ay Laya* (2002).

Nagsara man ang AsiaVisions, ang mga *staff* nito ay “nagpatuloy sa adhokasiya sa pamamagitan ng pagbabahagi ng kanilang kaalaman at kasanayan upang ang maraming pang ‘Asiavisions’ at kahalintulad nito ay mabuksan.”⁸¹ Naging binhi ang AsiaVisions upang yumabong ang iba pang *multimedia group* tulad ng Kodao Productions at STeXposure (isa sa naging unang *staff* ay mula sa AsiaVisions, si Ariel Saturay; sina Ron Magbuhos-Papag at Jola Diones- Mamangun naman sa Kodao). Sa pagsasara ng kabanata ng AsiaVisions sa unang dekada ng bagong milenyo, nagbubukas ang espasyo sa panahon ng *digital filmmaking* para sa mga politikal na kolektibong pampelikula.

- Rolando Tolentino. “Political Film Collectives, Introduction to ASEAC Panel”. Enero 25, 2009, Inaksess noong Mayo 5, 2010, rolandotolentino.wordpress.com/2009/01/25/political-film-collectives-introduction-to-aseac-panel.
- Bonifacio Ilagan, “Progressive Video Groups: History, Lessons, and Challenges” (Unibersidad ng Pilipinas, Lungsod Quezon, Oktubre 10, 2012), personal na e-mail sa awtor, Hunyo 8, 2015.
- Nicanor Tiongson, The Politics of Culture: The Philippine Experience (Manila: Philippine Educational Theatre Association, 1984), 2.
- Ibid., 3-4.
- Ibid., 5; and Luis Francia, “Philippine Cinema: The Struggle Against Repression” in Film and Politics in the Third World, ed. John D.H. Downing (New York: Autonomedia, 1987), 215.
- N. Tiongson, The Politics of Culture, 5.
- L. Francia, “Philippine Cinema: The Struggle Against Repression,” 211-218.
- N. Tiongson, The Politics of Culture, 158.
- Danilo Consumido, personal na panayam, Marso 22, 2012.
- Jose Cuaresma, personal na panayam, Marso 20, 2012.
- Mari Luz Quesada-Tiongson, persona na panayam, 11 Marso 2012.
- Consumido, panayam.
- Reuel Molina Aguila, personal na panayam, Marso 22, 2012.
- N. Tiongson, The Politics of Culture, 159; “Mahabang Martsa Tungo sa Tagumpay.” Ang Bayan, Marso 1984, 3.
- Steve Lohr, “Election Fairness at Issue in Philippine Voting Today.” The New York Times, May 14, 1984, www.nytimes.com/1984/05/14/world/election-s-fairness-at-issue-in-philippine-voting-today.html.
- Cuaresma, panayam, Marso 20, 2012.
- Aguila, panayam.
- N. Tiongson, The Politics of Culture, 159.
- Ibid., 160-173.
- Ibid., 160.
- IBON Foundation, IBON Video Catalog 2003 (Manila: IBON Foundation, 2003).
- Nicanor Tiongson, personal na panayam, Pebrero 11, 2014.
- Nick Deocampo, personal na panayam, Pebrero 13, 2014.
- N. Tiongson, panayam.
- Ibid.
- Bonifacio Ilagan, personal na panayam, Marso 12, 2012.
- Quesada-Tiongson, panayam.
- Ibid.
- Ibid.
- Cuaresma, panayam, Marso 20, 2012.
- Quesada-Tiongson, panayam.
- Ibid.
- Consumido, panayam.
- Jose Cuaresma, personal na panayam, Abril 4, 2012.
- University of the Philippines Film Center, 1st Manila Short Film Festival [Souvenir Program] (Quezon City: UP Film Center, 1981).
- Surf Reyes, personal na panayam, Hulyo 12, 2013.
- Experimental Cinema of the Philippines, The Second ECP Annual Short Film Festival [Souvenir Program] (Manila: Experimental Cinema of the Philippines, 1983).
- Noong 1977 mula sa Episcopal Commission on Cultural Communities (ECCC) napalitan ito ng Episcopal Commission on Tribal Filipinos (ECTF). Noong Enero 1995 hanggang sa kasaluyuan,

ang ECTF ay tinatawag nang Episcopal Commission on Indigenous Peoples (ECIP), mula sa www.cbconline.net at huling inaksess noong Agosto 4, 2014.

39 Cuaresma, panayam, Abril 4, 2012.

40 Ibid.

41 Bernadette Libres, personal na panayam, Hunyo 7, 2012.

42 Daniel Schimer and Stephen Roskamm Shalom, The Philippines Reader: A History of Colonialism, Neocolonialism, Dictatorship, and Resistance (Boston: South End Press, 1987), 202.

43 Libres, panayam.

44 Mula sa résumé na matatagpuan sa personal na artisibo ni Lito Tiongson.

45 Deocampo, panayam.

46 Ilagan, panayam.

47 N. Tiongson, The Politics of Culture, 158.

48 AsiaVisions Media Foundation, Articles of Incorporation [Microfilm], 1985. Makikita sa Public Reference Unit ng Securities and Exchange Commission.

49 Gil Magalong, personal na panayam, Abril 7, 2012.

50 Marlene Francia, personal na panayam, Abril 9, 2012.

51 Ibid.

52 Romulo Regalado, personal na panayam, Marso 24, 2012.

53 M. Francia, panayam, Abril 9, 2012.

54 Regalado, panayam.

55 Consumido, panayam; Ariel Saturay, personal na panayam, Pebrero 15, 2007.

56 M. Francia, panayam, Abril 9, 2012.

57 Ibid.

58 Ariel Saturay, personal na panayam, Pebrero-Marso 2012.

59 Ibid.; Marlene Francia, personal na panayam, Hunyo 5, 2016.

60 Saturay, panayam, Pebrero-Marso 2012.

61 Ibid.

62 Ibid.

63 Ibid.

64 Ibid.

65 IBON Foundation, IBON Video Catalog 2003 (Manila: IBON Foundation, 2003).

66 Aguila, panayam; Saturay, panayam, Pebrero-Marso 2012.

67 Ibid.

68 Ron Magbuhos Papag, personal na panayam, Marso 2012.

69 Rom Dongeto, personal na panayam, Marso 20, 2012.

70 Papag, panayam.

71 M. Francia, panayam, Abril 9, 2012.

72 Ibid.

73 Dongeto, panayam.

74 IBON Foundation, IBON Video Catalog 2003 (Manila: IBON Foundation, 2003).

75 Papag, panayam.

76 Rosario Bella Guzman, personal na panayam, 2 Mayo 2013.

77 Ibid.

78 Amy Padilla, personal na panayam, Marso 7, 2012.

79 Papag, panayam.

80 Padilla, panayam.

81 Papag, panayam.

Nakapagtapos si **Rosemarie O. Roque** ng B.A. Communication Research at M.A. Araling Pilipino sa Unibersidad ng Pilipinas Diliman. Isa siyang katuwang na propesor sa Kagawaran ng Filipinolohiya sa Politeknikong Unibersidad ng Pilipinas, kasalukuyang hepe ng Center for Labor and Industrial Relations, at miyembro ng Society of Filipino Archivists for Film (SOFIA).